

ISSN: 2181-9416

3-SON, 2026

YURIST AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК ЮРИСТА * LAWYER HERALD

HUQUQIY, IJTIMOIIY, ILMIY-AMALIY JURNAL

CYBERLENINKA

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
e LIBRARY.RU

YURIST AXBOROTNOMASI

3-SON

ВЕСТНИК ЮРИСТА

HOMEP 3

LAWYER HERALD

ISSUE 3

YUNUSOV Xaydarali Muratovich

Toshkent davlat yuridik universiteti
Xalqaro huquq va qiyosiy huquqshunoslik fakulteti
Tadqiqot markazining yetakchi ilmiy xodimi,
yuridik fanlar doktori (DSc)
ORCID: 0000-0002-3945-3491
E-mail: yunusovkm@gmail.com

MARKAZIY OSIYODA ATROF-MUHITGA TRANSCHEGARAVIY TA'SIR MASALALARI: XALQARO-HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Iqtibos keltirish uchun (для цитирования, for citation): YUNUSOV X. M. Markaziy Osiyoda atrof-muhitga transchegaraviy ta'sir masalalari: xalqaro-huquqiy tartibga solish muammolari va yechimlari // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 3 (2026) B. 148-157.

 3 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/3-015>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Markaziy Osiyo mintaqasida atrof-muhitga transchegaraviy ta'sir yetkazish muammolari va ularni xalqaro-huquqiy jihatdan tartibga solish masalalari tahlil qilingan. Mintaqada transchegaraviy ekologik xavf-xatar manbalari sifatida suv resurslari taqsimotidagi nomuvofiqlik, Orol dengizi inqirozi, sanoat chiqindilari va uran qoldiqxonalari radiatsiyasi ko'rsatilgan. Muallifning fikricha, Markaziy Osiyo davlatlari tomonidan ekologiya va atrof-muhit muhofazasiga oid nufuzli xalqaro hujjatlar (Espo, Xelsinki, Nyu York, Orxus konvensiyalari va ularning protokollari)ning bir xilda ratifikatsiya qilinmagani yagona huquqiy majburiyatlar maydonini yaratish va nizolarni samarali hal etishga to'sqinlik qilmoqda. Shuningdek, muallif transchegaraviy zararni baholash va kompensatsiya qilishning murakkabligini xalqaro sud amaliyoti ("Treyl Smelter", "Gabchikova-Nadmarosh", "Lanu ko'li" ishlari) va Yevropa Ittifoqi tajribasi asosida ochib beradi. Maqolaning xulosa qismida ekologik xavfsizlik masalalarini siyosiy lashtirmasdan, yagona transchegaraviy monitoring tizimini joriy etish, milliy qonunchiliklarda "transchegaraviy ta'sir yoyilgan hudud" tushunchasini mustahkamlash zarurligi ko'rsatilgan. Muallif muammoning amaliy yechimi sifatida mintaqada ekologik sug'urta bozorini rivojlantirishni, shuningdek, Davlatlararo kotibiyat, Mintaqaviy ekspertiza byurosi va Transchegaraviy zararni qoplash bo'yicha ko'ptomonlama moliyaviy jamg'arma ta'sis etish takliflarini ilgari suradi.

Kalit so'zlar: atrof-muhit, transchegaraviy ta'sir, ekologik ekspertiza, ekologik zarar, xalqaro-huquqiy javobgarlik, ekologik sug'urta, kompensatsiya, restoratsiya, sud amaliyoti.

ЮНУСОВ Хайдарали Муратович

Ведущий научный сотрудник Исследовательского центра факультета Международного права и сравнительного правоведения Ташкентского государственного юридического университета, доктор юридических наук (DSc)
ORCID: 0000-0002-3945-3491
E-mail: yunusovkm@gmail.com,

ВОПРОСЫ ТРАНСГРАНИЧНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются проблемы трансграничного воздействия на окружающую среду в регионе Центральной Азии и вопросы их международно-правового регулирования. В качестве источников трансграничных экологических рисков и угроз в регионе указаны диспропорции в распределении водных ресурсов, кризис Аральского моря, промышленные отходы и радиация урановых хвостохранилищ. По мнению автора, неравномерная ратификация государствами Центральной Азии авторитетных международных документов в области экологии и охраны окружающей среды (Эспо, Хельсинкской, Нью-Йоркской, Орхусской конвенций и протоколов к ним) препятствует созданию единого пространства правовых обязательств и эффективному разрешению споров. Также автор на основе международной судебной практики (дела "Трейл Смелтер", "Габчиково-Надьмарош", "Озеро Лану") и опыта Европейского Союза раскрывает сложность оценки и компенсации трансграничного ущерба. В заключительной части статьи указывается на необходимость внедрения единой системы трансграничного мониторинга без политизации вопросов экологической безопасности, а также закрепления в национальных законодательствах понятия "зона трансграничного воздействия". В качестве практического решения проблемы автор предлагает развитие рынка экологического страхования, а также выдвигает предложения по учреждению Межгосударственного секретариата, Регионального экспертного бюро и Многостороннего финансового фонда по возмещению трансграничного ущерба.

Ключевые слова: окружающая среда, трансграничное воздействие, экологическая экспертиза, экологический ущерб, международно-правовая ответственность, экологическое страхование, компенсация, ресторация, судебная практика.

KHAYDARALI YUNUSOV

Leading Research Fellow at the Research Center of the
Faculty of International Law and Comparative Legal Studies,
Tashkent State University of Law,
Doctor of Legal Sciences (DSc)
ORCID: 0000-0002-3945-3491
E-mail: yunusovkm@gmail.com

THE ISSUES OF TRANSBOUNDARY ENVIRONMENTAL IMPACT IN CENTRAL ASIA: PROBLEMS AND SOLUTIONS OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION

ANNOTATION

This article analyzes the problems of transboundary environmental impacts in the Central Asian region and the issues of their international legal regulation. As sources of transboundary ecological risks in the region, the imbalance in water resource distribution, the Aral Sea crisis, industrial waste, and radiation from uranium tailings are highlighted. According to the author, the uneven ratification of authoritative international environmental and environmental protection instruments (the Espoo, Helsinki, New York, and Aarhus conventions and their protocols) by Central Asian states hinders the creation of a unified legal obligation space and the effective resolution of disputes. Furthermore, the author sheds light on the complexity of assessing and compensating for transboundary damage based on international judicial practice (such as the *Trail Smelter*, *Gabčíkovo-Nagymaros*, and *Lake Lanoux* cases) and the experience of the European Union. In the conclusion of the article, it is emphasized that without politicizing environmental security issues, it is necessary to introduce a unified transboundary monitoring system and to enshrine the concept of “transboundary impact zone” in national legislations. As a practical solution to the problem, the author proposes the development of the environmental insurance market, as well as the establishment of an Interstate Secretariat, a Regional Expertise Bureau, and a Multilateral Financial Fund for Compensation of Transboundary Damage.

Keywords: Environment, transboundary impact, environmental expertise, environmental damage, international legal liability, environmental insurance, compensation, restoration, judicial practice.

Markaziy Osiyoda atrof-muhitga transcargaraviy ta'sir muammosi mintaqaviy xavfsizlik, iqtisodiy barqarorlik va ekologik muvozanatni belgilovchi eng murakkab masalalardan biridir. Mintaqa davlatlari (O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston) umumiy ekotizim va o'xshash iqlim sharoitida geografik va gidrologik jihatdan bir-birlariga chambarchas bog'liq bo'lgani sababli, bir davlat hududida yuzaga keladigan ekologik muammolar zudlik bilan qo'shni mamlakatlar xavfsizligi va barqaror rivojlanishiga to'g'ridan-to'g'ri transcargaraviy ta'sir ko'rsatadi va buning natijasida zararli oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu bois, so'nggi yillarda Qirg'iziston va Tojikistonda qurilayotgan Qambarota-1 va Rog'un gidroelekt stansiyalari (GES) hamda Qozog'iston va O'zbekistonda barpo etilishi rejalashtirilayotgan atom elektr stansiyalari (AES) bilan bog'liq holatlar Markaziy Osiyodagi transcargaraviy ta'sir borasidagi xavotirlarni kuchaytirmoqda.

Transcargaraviy ta'sir deganda, 1991-yil 25-fevralda qabul qilingan va 1997-yil 10-sentabrda kuchga kirgan “Atrof-muhitga transcargaraviy ko'lamda yetkaziladigan ta'sirni baholash to'g'risida”gi Espo konvensiyasining 1.viii-moddasiga muvofiq, “moddiy manbasi boshqa bir Tomonning yurisdiksiyasi ostidagi hududda qisman yoki butunlay joylashgan holda rejalashtirilayotgan faoliyatning boshqa bir Tomon yurisdiksiyasi ostidagi hududda yoki uning ma'lum bir qismida keltirib chiqaradigan har

qanday ta'siri" tushuniladi [1]. Oddiy qilib aytganda, transchegaraviy ta'sir bir davlat hududidan boshqa davlat hududiga ko'chib o'tuvchi va muayyan oqibat tug'diruvchi ta'sirdir.

Konvensiyaning I Ilovasida zararli transchegaraviy ta'sirni keltirib chiqaruvchi faoliyat turlari va obyektlari sanab o'tiladi. Atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi eng keng tarqalgan obyektlar ro'yxatiga masalan quyidagilar kiradi: neft tozalash zavodlari, issiqlik elektr stansiyalari, yadro yoqilg'isini ishlab chiqarish yoki to'yintirish va ularni yo'qotish uchun mo'ljallangan maxsus moslamalar, rangli metallurgiya korxonalar, sement zavodlari, kimyoviy kombinatlar, avtomagistrallar, katta diametrdagi neft va gaz quvurlari; savdo portlari. I Ilovaning 6 va 10-bandlarida kimyoviy kombinatlar va toksik hamda zaharlovchi chiqindilarni kimyoviy qayta ishlash moslamalari ham atrof-muhitga ta'sir qiluvchi obyektlar turkumiga kiritilgan [2, B.12-13].

Atrof-muhitga ko'rsatilayotgan ta'sirning turi va ko'lami ta'sir ko'rsatuvchi obyektning tabiati va faoliyat shakliga qarab turlicha bo'lishi mumkin. Ilovaning 11-bandida yirik to'g'onlar va suv omborlari transchegaraviy ta'sirga ega obyektlar sifatida malakalangan. Mazkur obyektlardan kutiladigan xavfning turiga qarab, ularni "aralash ta'sir qiluvchi obyektlar" deb atash mumkin. Bunday inshootlarning transchegaraviy daryolarda qurilishi ularning transchegaraviy ta'sirini yanada oshirib yuboradi.

Markaziy Osiyoda atrof-muhitga transchegaraviy ta'sirning asosiy manbalari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Suv resurslarining transchegaraviy taqsimoti va suvdan foydalanish rejimining nomuvofiqligi. Mintaqadagi eng yirik transchegaraviy daryolar – Amudaryo va Sirdaryo yuqori oqim davlatlari – Tojikiston va Qirg'iziston hududida shakllanib, quyi oqim davlatlari – O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmaniston orqali oqib o'tadi. Daryolarning yuqori oqimida joylashgan Qirg'iziston va Tojikiston suvdan asosan qishda elektr energiyasi ishlab chiqarish uchun energetik rejimda, quyi oqimdagi O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmaniston esa yozda vegetatsiya va qishloq xo'jaligi ekinlarini suv bilan ta'minlash uchun agrar sug'orish (irrigatsiya) rejimida foydalanadi. Yuqori oqimda yirik gidroelektr stansiyalari (GES)ning qurilishi va suvning energetik rejimda oqizilishi quyi oqimdagi davlatlarda vegetatsiya (sug'orish) davrida suv taqchilligini, qish faslida esa mavsumiy suv bosish xavfini tug'diradi.

2. Orol dengizi inqirozi. Bir necha o'n yilliklar davomida transchegaraviy daryolar oqimining noto'g'ri boshqarilishi natijasida yuzaga kelgan global ekologik fojia tufayli dengizning qurigan tubidan yiliga millionlab tonna tuz va chang zarralari shamol vositasida qo'shni davlatlar (Qozog'iston, Turkmaniston) hududiga, hatto Pomir va Tyan-Shan muzliklariga qadar etib borib, ularning erishini tezlashtirmoqda.

3. Sanoat korxonalarining atmosfera va daryolarni ifloslantirishi. Transchegaraviy kontekstda havo massalarining ko'chishi natijasida kimyoviy va metallurgiya sanoati chiqindilari qo'shni davlatlar ekologiyasiga zarar etkazadi. Masalan, Tojikiston alyuminiy kompaniyasi (TALKO) chiqindilarining transchegaraviy havo oqimlari orqali O'zbekistonning chegaradosh hududlari (ayniqsa, Surxondaryo viloyati) atrof-muhiti va aholi salomatligiga ko'rsatgan transchegaraviy ta'siri uzoq yillar davomida ikki tomonlama bahsli mavzulardan biri bo'lib kelgan.

4. Uran qoldiqlari va radiatsiyaviy zaharlanish xavfi. Markaziy Osiyoda (xususan, Qirg'izistonning Mayлуу-Suu, Tojikistonning Istiqlol va Qozog'istonning bir qator hududlarida) sobiq Sovet davridan qolgan uran chiqindixonalar mavjud. Mazkur obyektlarning aksariyati transchegaraviy daryolar qirg'oqlariga yaqin sel va zilzila xavfi yuqori bo'lgan seysmik faol hududlarda joylashgan bo'lib, ularning shikastlanishi butun mintaqa suv tizimining radiatsiyaviy zaharlanishiga olib kelishi mumkin. Masalan, kuchli sel yoki zilzila oqibatida ushbu zaharli moddalarning daryolarga qo'shilishi butun Farg'ona vodiysi va undan quyidagi hududlar uchun to'g'ridan-to'g'ri radiatsiyaviy xavf tug'diradi.

So‘nggi yillarda mintaqa davlatlari o‘rtasidagi konstruktiv muloqot va yaxshi qo‘shnichilik siyosati sezilarli darajada yaxshilangan bo‘lsa-da, atrof-muhitga transchegaraviy ta‘sir sohasida tizimli muammolar hamon saqlanib qolmoqda. Ularni shartli ravishda 4 ta guruhga bo‘lish mumkin.

Birinchi toifadagi muammolar Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasida huquqiy majburiyatlarning bir xil emasligida namoyon bo‘ladi. Mintaqa davlatlarining barchasi ham ekologiyaga oid xalqaro konvensiyalarni birdek ratifikatsiya qilmagan (masalan, Espo konvensiyasiga hamma davlat ham a‘zo emas). Bu esa yagona huquqiy majburiyatlar maydonini yaratishda qiyinchiliklar tug‘diradi hamda transchegaraviy nizolarni yagona xalqaro huquq me‘yorlari asosida hal etishda huquqiy bo‘shliqlarni yuzaga keltiradi.

Ikkinchi turdagi muammolar tabiiy omil, ya‘ni iqlim o‘zgarishlari bilan bog‘liq. Haroratning ko‘tarilishi natijasida Markaziy Osiyo muzliklarining tez sur‘atlar bilan erishi transchegaraviy suv resurslari hajmining kamayishiga olib kelmoqda. Bu esa yaqin kelajakda transchegaraviy suv tanqisligini yanada kuchaytirishi va resurslar uchun raqobatni chuqurlashtirishi mumkin.

Uchinchi turdagi muammolar asosida manfaatlar qarama-qarshiligi va to‘qnashuvi yotadi: yuqori oqim davlatlarining energetik ehtiyojlari bilan quyi oqim davlatlarining irrigatsiya (qishloq xo‘jaligi) ehtiyojlari o‘rtasidagi muvozanatni ta‘minlash hamon murakkab muzokaralar talab etadigan masala bo‘lib qolmoqda.

To‘rtinchi turdagi muammolar ekologik ekspertizalarning sustligi bilan izohlanishi mumkin: yirik iqtisodiy loyihalarni ishlab chiqish bosqichida mustaqil va xolis transchegaraviy ekologik baholash (Environmental Impact Assessment) mexanizmlaridan to‘liq foydalanilmayapti.

Transchegaraviy ta‘sir oqibatida atrof-muhitga keltirilgan zarar transmilliy xarakter kasb etganda, xalqaro-huquqiy javobgarlik vujudga keladi. Havo va suv oqimlari transchegaraviy zararni tarqatuvchi vositalar hisoblanadi.

Atrof-muhitni muhofaza qilishning xalqaro-huquqiy qoidalaridan biri – transchegaraviy suv oqimlaridan foydalanishda atrof-muhitga keltirilgan zarar uchun javobgarlikka tortish va keltirilgan zararni qoplash tamoyilidir. Mazkur tamoyil, ayniqsa, “Transchegaraviy suv oqimlari va xalqaro ko‘llarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida”gi BMT Xelsinki konvensiyasining 2.5.(v)-moddasi [3] hamda “Xalqaro suv oqimlaridan kema qatnovlaridan boshqa yo‘nalishlarda foydalanish huquqi to‘g‘risida”gi Nyu York konvensiyasining 7-moddasida o‘z aksini topgan [4]. Xususan, BMT Yevropa iqtisodiy komissiyasining “Transchegaraviy suv oqimlari va xalqaro ko‘llarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida”gi Xelsinki konvensiyasiga ilova qilingan 2003-yildagi “Transchegaraviy daryolarga sanoat avariylarining transchegaraviy ta‘siri oqibatida yetkaziladigan zararga nisbatan fuqaroviy javobgarlik va zararni qoplashga oid” Kiev Qo‘shimcha Protokolida transchegaraviy suv oqimlariga yetkazilgan zararni tiklash yo‘lidagi xarajatlarning qoplanishi ko‘zda tutilgan [5].

Atrof-muhitga yetkazilgan zarar uchun ekologik javobgarlikning ayrim jihatlari “Atrof-muhitga transchegaraviy ko‘lamda yetkaziladigan ta‘sirni baholash to‘g‘risida”gi Espo konvensiyasi va unga qo‘shimcha qilingan 2003-yildagi “Strategik ekologik baholash” to‘g‘risidagi Protokolda hamda “Atrof-muhitga oid masalalarda ma‘lumot olish, qaror qabul qilish jarayonida jamoatchilik ishtiroki va odil sudlovga murojaat qilish huquqi to‘g‘risida”gi 1998-yilda qabul qilingan Orxus konvensiyasi va unga qo‘shimcha qilingan 2003-yildagi “Chiqindilarni ro‘yxatga olish va ifloslantiruvchi ashyolarni tashishga oid Protokol”da bayon etilgan.

Espo konvensiyasida mazkur shartnoma normalarini buzganlik uchun tegishli davlatga sanksiya qo‘llash, shubha ostidagi faoliyatni to‘xtatib qo‘yishgacha bo‘lgan choralar ko‘rish imkoniyatlari belgilab qo‘yilgan. Unga ko‘ra, Konvensiya normalarini implementatsiya qilish bo‘yicha nazorat organi – Ijroiyy qo‘mita reglamentiga muvofiq, huquqbuzar davlatga nisbatan chora ko‘rish masalasi Konvensiyaning oliy organi – Ishtirokchi tomonlar kengashiga taqdim etiladi va ovozga qo‘yiladi [1].

Davlatlarni ekologik zarar uchun xalqaro-huquqiy javobgarlikka tortish sohasidagi hamkorlik 1969-yilda qabul qilingan va 1992-yilda o'zgartirilgan "Neftdan ifloslanish uchun fuqarolik javobgarligi to'g'risida"gi xalqaro konvensiya misol bo'la oladi. Unda sohilbo'yi davlatlarining tegishli kompensatsiya olishlari uchun yuridik to'siqlarni bartaraf etish, huquqning umumiy qoidalariga asoslangan javobgarlikka tortish tartibini muvofiqlashtirish va ifloslanish manbai tomonidan yetkazilgan zarar uchun to'lov to'lanishini ta'minlash masalalari ko'tarilgan [6].

1989-yil 22-martda qabul qilingan va 1992-yil 5-mayda kuchga kirgan "Xavfli chiqindilarni transchegaraviy tashish va ularni yo'q qilishni nazorat qilish to'g'risida"gi Bazel konvensiyasi" va uning 1999-yildagi "Xavfli chiqindilarni transchegaraviy tashish va ularni yo'q qilish oqibatida yetkazilgan zarar uchun javobgarlik va kompensatsiya to'g'risida"gi Protokoli transchegaraviy zararni kompensatsiyalash qoidalarini o'rnatadi [7].

Atrof-muhitga yetkazilgan zarar uchun xalqaro-huquqiy javobgarlik masalasi bir qator xalqaro konferensiyalarning ham bosh mavzusi bo'lgan hamda ularning yakunlovchi hujjatlarida o'z aksini topgan. Jumladan, xalqaro huquq tizimida yetkazilgan ekologik zarar uchun huquqiy javobgarlikning asosiy tamoyillari 1972-yildagi Stokgolm deklaratsiyasi va 1992-yildagi Rio-de-Janeyro deklaratsiyasida sanab o'tiladi. Ayniqsa, 1992-yil 5-iyundagi Atrof-muhit va taraqqiyot bo'yicha BMT konferensiyasining Rio-de-Janeyro deklaratsiyasi davlatlararo hamkorlikning 27 ta prinsipini ilgari surar ekan, keltirilgan ekologik zararining salbiy oqibatlarini kompensatsiyalash va javobgarlikka tortishga oid xalqaro huquq normalarini takomillashtirish borasidagi hamkorlik (13-prinsip) tamoyillarini e'lon qiladi [8].

Xalqaro sudlar amaliyotida atrof-muhitga yetkazilgan transchegaraviy ta'sir va uning oqibatlarini bartaraf etish choralari uchirish mumkin. Bunga Kanada kombinati "Treyl Smelter"ning zararli chiqindilari yuzasidan 1938–1941-yillardagi "AQSh Kanadaga qarshi" sud ishi bo'yicha xalqaro arbitraj qarori yorqin misol bo'lishi mumkin. Qarorda "xalqaro huquq tamoyillari, shuningdek, Qo'shma Shtatlar huquqi bo'yicha hech qaysi davlat o'z hududidan uning o'zi yoki boshqa birovning zarar yetkazuvchi tarzda yoki boshqa davlatning hududidagi mulkka va shaxslarga zarar yetkazish maqsadida foydalanishiga ruxsat berishga haqli emas" degan qoida ilgari suriladi [9].

Keyinchalik, mazkur tamoyilga asoslangan holda Xalqaro odil sud Vengriya va Slovakiya o'rtasidagi Dunay daryosi oqimida GES qurilishi bilan bog'liq nizoni ko'rib chiqar ekan, "Gabchikova-Nadmarosh" sud ishida quyidagicha qaror qabul qilgan edi: "...zarar ko'rgan davlat xalqaro huquqbuzarlik sodir etgan davlatdan keltirilgan zarar uchun kompensatsiya talab qilishga haqlidir" [10].

Transchegaraviy ta'sirdan kelib chiqadigan zararni hisoblash va unga differensial yondashish tamoyili Fransiya va Ispaniya o'rtasidagi nizoga oid Lanu ko'li bo'yicha arbitraj qarorida o'z aksini topgan [11].

Xalqaro tashkilotlarning xalqaro-huquqiy hujjatlari va normativ aktlarida davlat o'z xo'jalik faoliyatiga o'z yurisdiksiyasi yoki nazorati chegarasida yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni ta'minlashga mas'ulligi to'g'risidagi qoidalarni topish mumkin. Ushbu qoidalar BMT Xavfsizlik Kengashi va Bosh Assambleyasining qator rezolyutsiyalari bilan mustahkamlangan.

BMTning Atrof-muhit dasturi (United Nations Environment Programme – UNEP) doirasida ekspertlar guruhi tomonidan tayyorlangan va 1992-yilda qabul qilingan "Biologik xilma-xillik to'g'risida"gi Konvensiyaning 3-moddasiga muvofiq, "Birlashgan Millatlar Tashkiloti Nizomiga va xalqaro huquq tamoyillariga muvofiq, davlatlar o'zlarining atrof-muhit sohasidagi siyosatiga binoan o'z tasarrufidagi zaxiralardan foydalanishning suveren huquqiga egalar va ularning yurisdiksiyalari yoki nazorati ostidagi faoliyat milliy yurisdiksiya doirasidan tashqaridagi boshqa davlat yoki hududlarning atrof-muhitiga zarar etkazmasligi uchun javobgardirlar" [12].

Mintaqaviy tashkilotlar orasida Yevropa Ittifoqining ekologik javobgarlik to'g'risidagi qonunchilik hujjatlari namunaviy andoza bo'lib xizmat qilishi mumkin. Jumladan, Yevropa Parlamenti va Kengashning 2004-yil 21-apreldagi 2004/35/YeK-sonli "Atrof-muhitga yetkazilgan zararning oldini olish va tiklashga nisbatan ekologik javobgarlik to'g'risida"gi Direktivasi ekologik zararga ta'rif beradi, ekologik zararni undirishning ma'muriy va fuqarolik-huquqiy tartiblarini belgilaydi, obyektiv ekologik javobgarlik shartlarini izohlaydi, zararni hisoblash, uning moddiy qiymatini aniqlash, zarar oqibatlarini bartaraf etish usullarini taqdim etadi, solidar va individual javobgarlik holatlarini aniqlashtiradi [13]. Direktivaning II Ilovasida zararni bartaraf etish bo'yicha maqsadga muvofiq choralar tanlashning mezonlari, III Ilovasida esa operatorlarni obyektiv javobgarlikdan ozod etuvchi xavfli faoliyat turlari sanab o'tiladi. Bunday faoliyat turlari uchun kompleks ruxsatnoma olinishi lozimligi qayd etiladi.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti doirasida olib borilgan keng qamrovli tadqiqotlar dunyo mamlakatlaridagi ekologik zararni qoplash bilan bog'liq holatlarni qiyoslash imkoniyatini beradi [14].

Keltirilgan zararni qoplash masalasi xalqaro-huquqiy javobgarlik tushunchasi bilan bog'liqdir. Chunonchi, xalqaro-huquqiy javobgarlikning moddiy va nomoddiy (ma'naviy, siyosiy) turlari e'tirof etiladi. Nomoddiy javobgarlikning eng tarqalgan turlari satisfaksiya, repressaliya, retorsiya, restoratsiya, sanksiyalar shaklida amalga oshiriladi. Moddiy xalqaro-huquqiy javobgarlik yetkazilgan moddiy-ashyoviy zararni qoplash (kompensatsiyalash) majburiyatida o'z ifodasini topadi va huquqbuzarlikka qadar bo'lgan moddiy holatni tiklash (restitutsiya) hamda keltirilgan zararni unga teng qiymatdagi pul yoki boshqa ko'rinishdagi boylik bilan qoplash (reparatsiya) orqali amalga oshiriladi.

Xalqaro huquqda javobgarlikka tortiladigan transmilliy zararning bir necha turi bor. Bugungi kunda transmilliy zarar kompleks xarakterga ega bo'lib, shaxsiy (shaxsning jismoniy sog'lig'i va psixologik-ruhiy holatiga keltirilgan zarar, mehnatga layoqatsizlikni keltirib chiqaruvchi zarar), mulkiy (ko'char va ko'chmas mulkka ziyon, bevosita yoki bilvosita iqtisodiy zarar) hamda ekologik zararni o'z ichiga oladi.

Transchegaraviy ta'sir ostida atrof-muhitga yetkaziladigan ekologik zararni malakalash va uning qiymatini aniqlash ancha murakkabdir. Atrof-muhit va ekologik zararning barcha tomonidan qabul qilingan ta'rifi bo'lmaganligi sababli, bugungi kunda bu kabi zararning mohiyatini, kompensatsiya tomonlarini, ekologik zararni belgilash uchun qanday mezonlar qo'yilishi lozimligini aniqlash qiyin kechmoqda. Masalan, AQSh qonunchiligida tabiiy zaxiralarga ziyon yetkazish, ularni tugatish yoki butunlay yo'q qilish hamda mazkur harakatlarning zararini asoslantirilgan holda aniqlash xarajatlari ekologik javobgarlikni anglatasa, Yevropa Ittifoqi huquqida qonun bilan muhofaza etiladigan tabiiy atrof-muhit va biologik turlar, suv obyektlari va tuproqqa keltirilgan zarar, agar inson sog'lig'iga xavf solayotgan bo'lsa, ekologik zarar sifatida ko'riladi. Sharqiy Yevropa va Osiyo davlatlarining milliy qonunchiligida ham turlicha qarashlar mavjud.

Ta'rifdagi farqlar va yondashuvlar xilma-xilligi kompensatsiya qilinishi lozim bo'lgan transchegaraviy zararni baholashni murakkablashtiradi. Xalqaro amaliyotda atrof-muhitga yetkazilgan zarar ta'sir yo'naltirilgan obyektlar, tabiiy zaxiralar va omillar vositasida belgilanadi. Ular sirasiga flora, fauna, tuproq, tabiiy qazilmalar, landshaft, iqlim va boshqalar kiradi. Odatda, faqat tabiiy zaxiralarga yetkazilgan zarar – tor doiradagi zarar, tabiiy zaxiralar bilan birga madaniy merosni tashkil qiluvchi mulklar, tabiiy landshaft va muayyan atrof-muhitga yetkazilgan zarar – keng doiradagi zarar, tabiiy zaxiralarga, madaniy merosni tashkil qiluvchi tabiiy zaxiralarga, shuningdek, tabiiy landshaftga hamda unga uzviy bo'lgan atrof-muhitga yetkazilgan zarar – yoyiq doiradagi zarar sifatida qabul qilinadi [15].

Qoida tariqasida, mulkiy zarar alohida ko'rib chiqiladi, biroq uni, ba'zan, atrof-muhitga

yetkazilgan boshqa turdagi ekologik zarardan ajratib olish oson kechmaydi. Aksariyat holatlarda, atrof-muhitga yetkazilgan sof iqtisodiy zararni baholashda jiddiy muammolar yuzaga chiqadi, chunki zararning kompensatsiyasini pul muqobilida ifodalashning ilojisi bo'lmaydi. Shunga qaramasdan, ziyon ko'rgan davlat tomonidan asoslantirilgan da'voga muvofiq ushbu zararning o'rni qoplanishi lozim [16]. Bunday holatlarda, sud va arbitrajlar atrof-muhitga salbiy ta'sirning pul qiymatini adolat mezonlarini qo'llagan holda mustaqil belgilashi lozim.

Atrof-muhitga yetkazilgan zarar uchun javobgarlikka tortish va uning oqibatlarini bartaraf etish kuchli institutsional va normativ-huquqiy mexanizmlar bilan bir qatorda salmoqli moliyaviy zaxiralarni ham talab etadi.

Odatda, atrof-muhitga zarar etkazish holatlari kuchaygan paytda ekologik zarar uchun moliyaviy javobgarlikni kuchaytirish talab etiladi yoki zararni qoplab berish qobiliyatiga ega bo'lmagan korxonalar uchun atrof-muhitga zarar keltirishi ehtimoli yuqori bo'lgan faoliyat turi bilan shug'ullanish ma'lum doirada cheklanadi. Zararni qoplashga qaratilgan to'lov qobiliyatining yo'qligi javobgarlikni ta'minlashning samarali mexanizmi mavjud emasligini ko'rsatadi.

Zararni qoplash va uni bartaraf etish bo'yicha yirik moliyaviy javobgarliklardan xalos bo'lishning keng tarqalgan mexanizmlaridan biri ekologik sug'urtalashdir. Biroq, u atrof-muhitga yetkazilgan zararni qoplash majburiyatini ta'minlovchi yagona vosita emas. Xalqaro amaliyotda bank kafolati, o'z-o'zini sug'urtalash, jamoaviy kafolat kabi tajribalar ham uchraydi. Ispaniya va Chexiyada ekologik zararni qoplashni kafolatlovchi istalgan moliyaviy vositadan foydalanish imkoniyati mavjud.

Markaziy Osiyo mintaqasida atrof-muhitga transchegaraviy ta'sir oqibatida yetkazilayotgan zararni aniqlash va kompensatsiyalash sohasida mukammal dasturlar ishlab chiqilmagan. Mana shunday vaziyatda, Markaziy Osiyoda atrof-muhitga transchegaraviy ta'sir orqali yetkazilayotgan zarar uchun xalqaro-huquqiy javobgarlik mexanizmlarini takomillashtirish zarurati sezilmoqda. Jumladan, Markaziy Osiyo mintaqasida atrof-muhitga transchegaraviy ta'sir oqibatida yetkazilayotgan zararni aniqlash va kompensatsiyalash sohasida mukammal dasturlar ishlab chiqilishi lozim.

Shu bilan birga, atrof-muhitga transchegaraviy ta'sir orqali yetkazilgan zarar uchun xalqaro-huquqiy javobgarlikni ko'zda tutuvchi bir qator nufuzli xalqaro shartnomalar hanuzgacha Markaziy Osiyoning barcha davlatlari tomonidan ratifikatsiya qilinmagan. BMTning "Transchegaraviy suv oqimlari va xalqaro ko'llarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi konvensiyasi (Xelsinki konvensiyasi) va "Xalqaro suv oqimlaridan kema qatnovlaridan boshqa yo'nalishlarda foydalanish huquqi to'g'risida"gi Nyu York konvensiyasi, "Atrof-muhitga transchegaraviy ko'lamda yetkaziladigan ta'sirni baholash to'g'risida"gi Espo konvensiyasi va uning qo'shimcha protokollari, "Atrof-muhitga oid masalalarda ma'lumot olish, qaror qabul qilish jarayonida jamoatchilik ishtiroki va odil sudlovga murojaat qilish huquqi to'g'risida"gi Orxus konvensiyasi va uning qo'shimcha protokollari shular jumlasidandir. Xususan, Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston Xelsinki konvensiyasiga a'zo bo'lib qo'shilgan holda Tojikiston mazkur konvensiyani ratifikatsiya qilmagan. Konvensiyaga qo'shimcha qilingan "Suv va sog'liq" London protokoli hamda "Transchegaraviy daryolarga sanoat avariylarining transchegaraviy ta'siri oqibatida yetkaziladigan zararga nisbatan fuqaroviy javobgarlik va zararni qoplashga oid" Kiyev Protokoliga Markaziy Osiyo respublikalarining hech biri a'zo emas. Nyu York konvensiyasiga Markaziy Osiyo Respublikalaridan faqat O'zbekistongina 2007-yil 4-sentabrda qo'shilgan. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, universal va mintaqaviy shartnomalarga nisbatan mintaqaviy davlatlarining yakdil yondashuvi va ularning muvofiqlashtirilgan huquqiy siyosatiga aniq natijalar beradi. Xalqaro shartnomalarning milliy huquqiy tizimlarga to'liq implementatsiya qilinishi xalqaro-huquqiy majburiyatlarning to'liq ijro etilishiga imkon yaratadi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, transchegaraviy ta'sirga ega obyektlardan foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish hamda atrof-muhitga transchegaraviy ta'sir orqali yetkazilgan zarar uchun

javobgarlikni belgilash sohasida xalqaro huquq normalarini va milliy qonunchilikni takomillashtirish mintaqamizni ekologik boʻhronlardan saqlab qolishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu sohada *quyidagi tavsiyalarni* ilgari surish mumkin:

– Markaziy Osiyoda mavjud boʻlgan transchegaraviy taʼsirga ega obyektlarning tugal roʻyxatini tuzish va reestrini yuritish;

– xalqaro-huquqiy shartnomalar va milliy qonunchilikda “transchegaraviy taʼsir yoyilgan hudud” (“the extended effect zone”) tushunchasiga taʼrif berish va uning chegarasini belgilashning rasional mexanizmlarini ishlab chiqish;

– transchegaraviy taʼsir oqibatlarini bartaraf etishda mintaqa mamlakatlarining xalqaro-huquqiy hamkorligini kuchaytirish, universal va mintaqaviy shartnomalarga nisbatan mintaqa davlatlarining yakdil yondashuvi va muvofiqlashtirilgan huquqiy siyosatini qaror toptirish;

– transchegaraviy taʼsirga ega obyektlarni boshqarish va ulardan foydalanishda tegishli davlatlar, kompaniyalar, mansabdor shaxslarning javobgarligini kuchaytirish, keltirilayotgan bevosita va bilvosita ekologik zararni moddiylashtirish, hisoblash, javobgarlikka tortish va zararni qoplash mezonlarini xalqaro shartnomalarda va milliy qonunchilikda aniq aks ettirish muhimdir. Keltirilgan ekologik ziyonlarni qoplash va qarzlarni toʻlashga oid qoidalarni amalga oshirish boʻyicha ikki va koʻp tomonlama huquqiy mexanizmlarni kuchaytirish, ziyon keltiruvchi tomonning zararni toʻliq qoplashga qaratilgan majburiyatini taʼminlash amaliyotini takomillashtirish taqozo etiladi.

Odatda, atrof-muhitga zarar etkazish holatlari kuchaygan paytda ekologik zarar uchun moliyaviy javobgarlikni koʻzda tutuvchi huquqiy mexanizmlarni kuchaytirish talab etiladi yoki zararni qoplab berish qobiliyatiga ega boʻlmagan korxonalar uchun atrof-muhitga zarar keltirishi ehtimoli yuqori boʻlgan faoliyat turi bilan shugʻullanish maʼlum doirada cheklanadi.

Markaziy Osiyo sharoitida, iqtisodiy va atrof-muhitni ekologik rivojlantirish nuqtai nazaridan, mintaqa mamlakatlarida tadbirkorlik faoliyatini cheklash emas, balki ekologik sugʻurta bozorini takomillashtirish manfaatliroqdir. Chunki, birinchidan, ekologik sugʻurta ishlab chiqarish korxonalarini moliyaviy himoyalabgina qolmay, shu bilan birga, ekologik zararni keltirib chiqaruvchi xatti-harakatlarning oldini olishga undaydi. Natijada xoʻjalik yurituvchi subyektlar orasida ekologik ong va tarbiya taʼsiri kengayadi. Ikkinchidan, atrof-muhitni muhofazalovchi va javobgarlikni taʼminlovchi kuchli huquqiy tartibot xoʻjalik subyektlari uchun yuqori iqtisodiy tavakkalni keltirib chiqaradi va, shu orqali, ekologik sugʻurtaga talabni kuchaytiradi. Bu esa, oʻz navbatida, mintaqada ekologik sugʻurta bozori va uning moliyaviy infratuzilmalari rivojlanishini ragʻbatlantiradi.

Shuningdek, hozirgi bosqichda Markaziy Osiyoda atrof-muhitga transchegaraviy taʼsir muammosini hal etishning yagona samarali yoʻli – ekologik xavfsizlik masalalarini siyosiy lashtirmasdan, “inson huquqlari va barqaror rivojlanish” tamoyillari asosida, ilmiy asoslangan monitoring va transchegaraviy ekologik ekspertiza mexanizmlarini toʻliq ishga solishdir. Kelajakda Markaziy Osiyoda barqarorlikni taʼminlash uchun ekologik xavfsizlikni siyosiy manfaatlardan ustun qoʻyish, milliy qonunchiliklarni xalqaro ekologik standartlar bilan uygʻunlashtirish va yagona transchegaraviy monitoring tizimini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, Markaziy Osiyoda atrof-muhitga zararli transchegaraviy taʼsirni oldini olish va uning oqibatlarini bartaraf etish choralarini taʼminlovchi mintaqaviy institutsional monitoring va nazorat mexanizmlarni kuchaytirish talab etiladi. Hozirda Orolni qutqarish xalqaro jamgʻarmasi mintaqaviy darajadagi eng muhim tuzilma sifatida ekologik inqiroz oqibatlarini yumshatish va transchegaraviy suvlardan foydalanishni muvofiqlashtirish uchun xizmat qilmoqda. Davlatlararo muvofiqlashtiruvchi suv xoʻjaligi komissiyasi transchegaraviy daryolarning yillik suv limitlarini taqsimlashni nazorat qiluvchi organ vazifasini bajarib kelmoqda. Biroq Markaziy Osiyodagi transchegaraviy ekologik muammolarni hal etish uchun mazkur institutsional tuzilmalar yetarli emas. Shu maqsadda Markaziy Osiyoda mavjud boʻlgan transchegaraviy taʼsirga ega obyektlarning

tugal ro'yxatini tuzish va reestrini yuritishga mas'ul bo'lgan Davlatlararo kotibiyat, transchegaraviy ta'sirni oldini olish va oqibatlarini o'rganish bo'yicha Mintaqaviy ekspertiza byurosi hamda Transchegaraviy zararni qoplab berishga qaratilgan ko'ptomonlama moliyaviy jamg'arma ta'sis etish maqsadga muvofiq.

IQTIBOSLAR/SNOSKI/REFERENCES:

1. "Atrof-muhitga transchegaraviy ko'lamda yetkaziladigan ta'sirni baholash to'g'risida"gi Espoo konvensiyasi (Espoo Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context): https://unece.org/fileadmin/DAM/env/eia/documents/legaltexts/Espoo_Convention_authentic_ENG.pdf
2. Espoo konvensiyasining I Ilovasi. Faoliyat turlar. 12-13-bet. (Appendix I of Espoo convention. P.12-13. List of Activities): https://unece.org/fileadmin/DAM/env/eia/documents/legaltexts/Espoo_Convention_authentic_ENG.pdf
3. "Transchegaraviy suv oqimlari va xalqaro ko'llarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi Xelsinki konvensiyasi (Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes – Helsinki, 1992): <http://www.unece.org/env/water/text/text.html>
4. "Xalqaro suv oqimlaridan kema qatnovlaridan boshqa yo'nalishlarda foydalanish huquqi to'g'risida"gi Nyu York konvensiyasi (Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of the International Watercourses – New York, 1997): http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/8_3_1997.pdf
5. "Transchegaraviy daryolarga sanoat avariylarining transchegaraviy ta'siri oqibatida yetkaziladigan zararga nisbatan fuqaroviy javobgarlik va zararni qoplashga oid" Kiev Qo'shimcha Protokoli (Protocol on Strategic Environmental Assessment to the Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context): <https://unece.org/fileadmin/DAM/env/eia/documents/legaltexts/protocolenglish.pdf>
6. "Neftdan ifloslanish uchun fuqarolik javobgarligi to'g'risida"gi Xalqaro konvensiya (The International Convention on Civil Liability for Oil Pollution Damage, 1969, renewed in 1992): <http://www.imo.org/en/About/Conventions/Pages/Home.aspx>
7. "Xavfli chiqindilarni transchegaraviy tashish va ularni yo'q qilishni nazorat qilish to'g'risida"gi Bazel konvensiyasi va uning "Xavfli chiqindilarni transchegaraviy tashish va ularni yo'q qilish oqibatida yetkazilgan zarar uchun javobgarlik va kompensatsiya to'g'risida"gi Protokoli (*Basel Convention on the control of transboundary movements of hazardous wastes and their disposal of 22.03.1989 and its Protocol on Liability and Compensation for Damage Resulting from Transboundary Movements of Hazardous Wastes and their Disposal of 1999*): <http://www.basel.int/Portals/4/Basel%20Convention/docs/text/BaselConventionText-r.pdf>
8. Atrof-muhit va taraqqiyot bo'yicha Rio-de-Janeyro deklaratsiyasi (*Rio declaration on environment and development*): http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml
9. Xalqaro arbitraj qarorlari to'plami. "Treyl Smelter" sud amaliyoti (Reports of International Arbitral Awards/Recueil des Sentences Arbitrales. Trail Smelter Case (United States, Canada) 16 April 1938 and 11 march 1941. Volume iii pp. 1905–1982: http://legal.un.org/riaa/cases/vol_III/1905-1982.pdf
10. "Gabchikova-Nadmarosh" sud ishi amaliyoti (Case concerning the Gabčíkovo – Nagymaros Project (Hungary/Slovakia), Judgment of 25 September 1999): <http://www.fao.org/DOCREP/005/W9549E/w9549e00.htm>
11. Lanu ko'li bo'yicha arbitraj qarori (Lake Lanoux arbitration (France v. Spain) (1957) 12 R.I.A.A. 281; 24 I.L.R. 101 Arbitral Tribunal. November 16, 1957): <http://www.ecolex.org/server2.php/libcat/docs/cou/full/en/cou-143747e.pdf>
12. "Biologik xilma-xillik to'g'risida"gi Konvensiya (UN Convention on Biological Diversity): http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/biodiv.shtml
13. "Atrof-muhitga yetkazilgan zararining oldini olish va tiklashga nisbatan ekologik javobgarlik to'g'risida"gi Direktiva (Environmental Liability Directive 2004/35/EC of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage): ec.europa.eu/environment/legal/liability/index.htm
14. Environmental Risk and Insurance: A Comparative Analysis of the Role of Insurance in the Management of Environment-Related Risks, DAFNE/AS/WD (2002) 27/REV1, Organization for Economic Co-operation and Development, Paris, 2003.; Environmental Liability for Damage to Natural Resources in OECD Countries: The Concept and Key Approaches, Discussion Paper, ENV/EPOC/EAP/REPIN (2009)1, Organization for Economic Co-operation and Development, Paris, 2009.
15. Basel Protocol on Liability and Compensation for Damage Resulting from Transboundary Movements of Hazardous Wastes and their Disposal: <https://treaties.un.org>
16. Interpretation of Peace Treaties, Advisory Opinion //I.C.J. Reports. – The Hague, I.C.J., 1950.

YURIST AXBOROTNOMASI

3-SON

ВЕСТНИК ЮРИСТА

НОМЕР 3

LAWYER HERALD

ISSUE 3

ISSN 2181-9416

DOI JURNAL: 10.34920/2181-9416/2026/3

2026-YIL